

ХУДОЖНЯ ПРАВДА ПРО ХОЛОДНИЙ ЯР

Рік тому, на порозі травня, з'явився в мене автограф: «Нехай зозуля кує Вам щасливі літа». Для непосвяченого ніби нічого особливого, та коли поглядом ковзнути до епіграфа книги...

Тобі зозуля навесні
Кувала щастя, а мені
Вороння каркало сумне, -
Забудь мене, забудь мене.

Не доводилось чути цю пісню. А такий щем, таке безоглядне зречення накриває, мов темною хвилею. Немов той козак, чорнявий, як ворон, відбився від своєї зграї, відсумував за неї, безталанну, і за мене відстраждав, зрікшись щастя для себе, аби мені воно кувало травневими молоточками своє радісне «ку-ку!». Щастя крізь сльози, світлий катарсис... Так я вперше познайомила із «Чорним Вороном» та його автором.

А читалося ж як: мов голодному їсти, мов спраглому напитися. Енергетично читалося. Молодеча енергія струменіла з кожного рядка, і таким духом свободи віяло – захмеліти можна! І чаром кохання, що пахло понтійською азалією (як би це вибратися до Холодного Яру ще й у травні, аби знати, як пахне «нічка золота»?).

Цього року 17 квітня паломництво до місця поховання Головного отамана повстанців Василя Чучупака перевершило всі прогнози: якщо раніше приїздили сотні, то цьогоріч – тисячі. Напередодні в Розумівці вшановано отамана Чорного Ворона та його козаків. На місці останнього бою Головного отамана, біля Креселецького лісництва, вручено Народну Шевченківську премію Василеві Шкляру – такого Україна ще не бачила. Сподіваємось, що не лише реконструкція останнього бою, але й сучасне доброякісне кіно про народних повстанців уже на часі.

Хтось каже, що книга драматична, оскільки відображає трагічну сторінку історії українського народу, змушеного в ході чотирирічної війни, розв'язаної Росією проти Української Народної Республіки, поступитися загарбникові в 1921 році. У той час, коли армія УНР, відступивши до Польщі, була підступно роззброєна вчорашніми союзниками, які таємно підписали угоду з Росією, тут, у великій Україні, тривала збройна боротьба на Вінниччині і Житомирщині, Подніпров'ї та Кіровоградщині. Чи знали повстанці, що сподіватись на повернення війська УНР марно – опинилося воно за колючим дротом таборів для інтернованих (серед тих, хто покладав надію на повернення, були й наші земляки, які, втративши стилет, взяли за стилос – Євген Маланюк та Юрій Дараган. Не судилося. Вони повернуться, але лише рядками...).

Відомо, що отаманів на псевдо Чорний Ворон було п'ятеро – від Дніпропетровська і Жовтих Вод до черкаських лісів і Поділля. Особливо відчайдушно чинили опір більшовицькій навалі повстанці Холодного Яру (на жаль, навіть на двадцятому році незалежності школярі України не знають цієї ясної сторінки історії свого народу. Вона, справжня, і досі викликає острах у

нинішньої влади, як навіювала його навіть сама назва історичного місця за часів совкових. Чи не дивно: навіть написаний за канонами соцреалізму в дусі звеличення ролі НКВС і советів, роман 70-х років Сергія Негоди «Холодний Яр» замовчувався. Чого боятися – розбудити «огонь новий з Холодного Яру», пророкований Шевченком?) А місце славне! Звідси брала початок Коліївщина 1768 року. Тут святили ножі славні гайдамаки в Монастирському ставі. Тут через 150 літ після описаних Великим Тарасом подій трималися до останку захисники незалежності УНР. Про «банду» Чорного Ворона архіви згадують ще й у 1925 році.

До теми чорних гайдамаків (у повстанців був бойовий чорний прапор із золотим написом: «Воля України – або смерть») вперше звернувся Юрій Горліс-Горський, започаткувавши спогади про холоднороських героїв. Книга гайдамацького осавула – поручика армії УНР вперше вийшла друком 1937 року у Львові (до речі, читання забороненої радянською цензурою книги багатьом коштувало ув'язнення за політичну неблагонадійність). Згодом за кордоном вперше побачили світ спогади Михайла Дорошенка «Стежками холоднороськими» та отамана Лютого-Лютенка «Вогонь з Холодного Яру», вже в Києві 2010 року – «Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР» Петра Дяченка. Роман Коваль, організатор історичного клубу «Холодний Яр», майже щороку видає на-гора історичні нариси, повісті, повертаючи нам сторінки козацької України: «Отаман Орлик», «Таємниця отамана Зеленого», «Тернистий шлях кубанця».

Однак слово документальне і слово художнє – далеко не одне і те ж. «Чорний Ворон» Василя Шкляра минулого року було відзначено видавництвом «Ярославів Вал» як кращий історичний роман. Цього року авторові мали б вручити Державну премію імені Т. Шевченка в галузі літератури, та лауреат «викинув коника» – відмовився, допоки міністерське крісло посідає українофоб. Чим же так лоскоче нерви історичний роман? В.Шкляру закидали звинувачення у «ксенофобії», винюхали навіть «порнографію» – і покотився сніговий вал «чорнухи»... Комусь колола очі правда: селяни називали жидів жидами, а москалів – москалями. Тоді й Тараса Шевченка треба звинувачувати, бо й він уживав ті слова, які в народі на устах були. А «сучасний» обережний проросійський політик зиркнув на Кремль – і перелякався, аби книжка Шевченківського лауреата не зіпсувала стосунки з Білокам'яною, бо дуже непривабливим для читача-малороса виглядає російський загарбник, який заколов немовля в колисці. Це ж нечуване зухвальство так писати про «старшого брата», який в Україні перейшов, за дозволом армії, на «самообеспеченіє». Чи не про те ж писав російський класик: «Ты виноват уж тем...»

Та чомусь ніхто з таких горе-читачів не звернув уваги, що гайдамакам 1920-х років було не більше 30, що гинули вони в розквіті літ, що мордували їхні вже мертві тіла знавіснілі загарбники так, що рідна мати не впізнала б, що душили села «продразвйорсткою» і димом пожеж, що хитро виманювали гайдамаків-залишенців із лісу і яру непом, обіцяючи землю (о, вони знали, чим була, є і буде для селянина земля!), обіцяючи амністію тим, хто добровільно здасть

зброю. Як легко наш народ вірить в обіцянки-цяцянки. Правду кажуть: козак – як мала дитина... І гинули хлопці, ті, хто повірив, і ті, кого зрадили заслані агенти, не у відкритому бою, а в Єлисаветградській буцегарні, Лук'янівській в'язниці, у Владімірському централі. І це один із планів тканини роману, то суворої, як домоткане полотно повстанських буднів – під дощами й снігами на коні, в голодних криївках, коли хочеться позбутись жалю і страху, бо надії вже нема; то відчайдушно-радісної, святкової, як буває в очікуванні бою; то духмяно-ніжної, коли дозволить собі козак захмеліти молодого жагою кохання.

Майстерність письменника визначають взаємодією змісту і форми. Як же склалися стосунки теми та ідеї твору з його композицією, сюжетом, системою образів, способом викладу інформації та власне мовою твору? Ми не ставили собі за мету зробити цілісний аналіз роману – думаємо, ця справа вже ведеться, але потребує значно більше часу. Ми ж дозволимо собі поділитися першими враженнями від знайомства зі знаковим твором у сучасній українській літературі: цілісність художнього світу захоплює. Твір сприймаєш як живий організм з його динамікою розвитку. Кілька ліній розповіді природно перетікають одна в одну: під час першого прочитання їх можна й не помітити, настільки захоплює сюжет. Лише коли повертаєшся до роману вдруге – тоді подибуєш мовлення наратора, який знає все і про всіх, оповідь від першої особи отамана Чорного Ворона, світосприйняття старого чорного ворона, бачення бою оком коня-красеня Мудея. Тоді впиваєшся мовою твору, народною, пересипаною м'яким гумором. Звертаєш увагу на способи характеротворення персонажів.

Отже, кілька слів про форму. З першого ж речення автор створює атмосферу: «Отамана Веремія ховали в Гунському лісі без прощальних сальв і промов». Впевнена, що багатьох, як і мене, оті «сальви» змусили потягнутись до словника. Виявилось: застаріле «салюти». А читач уже відчув дух початку минулого століття, і ворухнулось десь питання: чому ж *отамана* на рідній землі, відправляючи в останню путь, та й не вшанували... І чому я досі ніде не читала про нього, про встановлення історичної справедливості в незалежній державі, за яку поліг той, що ходив у вишиванці й брилі, хто не кланявся кулям і кому не судилось побачити власного первістка...

Пошук точного слова – найвибагливіша справа, митець не дозволить собі жодної поблажливості, навіть у такій деталі, як сірники. А міг же обмежитись тим, що вони відсиріли, – так ні, виписує, як «сичали, ламалися і не хотіли горіти». Це щоб психологічно я, читач, могла відчути себе тим, про кого йдеться... І такий він у всьому: у портретній характеристиці персонажа (сказав, що ніс «закандзюблений» – і вже закріпився образ, схожий на сову; повідомив, що командир загарбників «вислозадий» – і перед читачем розгортається підтекст, що просиджував той Митрюха в кабінетах, а це підняв зад, бо хочеться і йому встигнути на переділ світу, і слави зажити – розчарувався, правда, що Головний отаман виявився таким молодим і «нестерпно красивим», то й гамселив уже мертвого чоботом...).

Автор обіграє кожну деталь: і бриль Веремія в бою (не знав страху отаман, байдуже йому, що буде помітною і бажаною мішенню); і саме ім'я не просто

тлумачить, а пов'язує той вітер і вихор з польотом дужого Ярка на крилі вітряка; і з відчайдушною вдачею хлопця, за яким Ганнусі хоч в огонь, хоч у воду; і з веремією, яку скоїв отаман у стані заброд посмертною запискою, «від якої можна було здуріти».

Як не пійматись на гачок образу старого ворона, що спостерігав за церемонією поховання Веремія? Це ж його старе, підсліпувате око, яке двісті сімдесят літ споглядало світ, здивувалося, що могилу після відправи не було опечатано. Це його оком читач побачить «рогаті» шапки-будьонівки. Нарешті, це він реготатиме, «затуливши дзьоба крилом», це він зневажатиме смерть, супроводжуючи Чорного Ворона до підземелля Мотрониного монастиря, де й упаде на землю, бо серце не витримає, та зір його шугне в небо нескорено.

Образи твору цікаві своєю динамікою, висвітленням певної грані за певних обставин. З Чорним Вороном (портретні дані, характеристика, коротка автобіографічна довідка, навіть його захоплення та легенди про отамана) знайомиться читач спочатку з донесення уповноваженого губчека. Боїться ворог Чорного Ворона, бо бачить якусь містичну силу в тому, що при народженні був майбутній отаман «накрест опутан пуповиною» – ніби з портупеями родився! Тож спочатку легенда... А сам отаман з'являється перед читачем своїм словом, бо розмовляє зі сліпою Євдосею. З його реплік вимальовується образ людини, яка нічого не звикла сприймати на віру, не поступлива у своїх переконаннях – життя в лісі навчило. У нічку ж «золоту» стане Чорний Ворон по-юнацьки чуттєвим і проситиме дівчину, немов із вулкана народжену, озватись до нього хоч словом. Він весь перетвориться на трепетний нерв: хотів би її побачити – та ж ніч, хотів би почути – та ж і звуку не подала, лише запах кіс та якесь внутрішнє відчуття чистоти і світла.

У філігранній роботі над словом, у нерозривній сув'язі його з ідеєю твору виявляється поетика Василя Шкляра. Точний у деталях, точний у слові, письменник вибудовує художній світ як історичний міфопростір із цеглинок, кожна з яких неначе випромінює енергію – енергію світотворення, ідею утвердження національної незалежності, нескореності козацького духу.

Кожен козацький образ чарує багатогранністю, живим, щоразу новим відкриттям внутрішнього саява, пульсацією життя, його теплою наповненістю. Та ж Дося Апілат, молода козачка, хвилює не лише Чорного Ворона, а й мене, читача, то поглядом, який не забудеш: «грайливо примружила ясні оченята, в яких *гарцювало два скупаних у смолі чортиська*», а за мить «у її очах *посміхалося двоє лагідних янголят*» (курсив – А.Ц.). Не дівчина – суцільна антитеза, тугий сплав диявольської сили в тендітному тілі. Вона поєднує козацьку відвагу і турботливу жіночність, дівчачу задержуватість і вміння чекати, спостережливість і беззастережну відданість.

Весь художній світ роману живий якимсь, сказати б, язичницьким повнокрив'ям: тут кожне дерево, не кажучи вже про істот, просякнуті національним духом, наповнені українським світосприйняттям. І той же ворон, мов дідусь, переймається гайдамацьким життям, і кінь із чуженецьким ім'ям Мудей не оком знає путівець – чує його своїми копитами, і отаманова кобила Зірка, яку дехто прозивав «хтивою англо-арабкою» і звинувачував у смерті

Василя Чучупака, не могла, переконаний Чорний Ворон, підвести у вирішальний момент – український дух їй цього не дозволить. І навіть домовина Веремії пахне сосною *живицею*. Теж, здавалося б, нічого особливого, але в контексті твору сприймається так, мов і сосна рада б своєю «сосною кров'ю» з отаманом поділитися, аби жив...

Тонким паралелізмом відлунює цей мотив у долі Головного отамана: щоб визволити рідного брата Петра і боровицького отамана Павла Солонька з оточення, Василь Чучупак відволікає увагу ворогів на себе. Одне-єдине слово вклав письменник в уста Головного отамана: «Живи-и-и!». Як заповіт братові і всім, кому дорога Україна. В одному слові – любов до рідного краю і української незалежності, яку гайдамаки готові здобути найдорожчою ціною. В одному слові – весь пафос твору. Краще не скажеш. Чесно. Глибоко. Просто. Обнадійливо. Проникливо-стримано.

А яка мовна характеристика персонажів! Починаючи зі слів китайця Ході («Чань воює за тот, хто дають кусять»), алегоричного мовлення сліпої ворожки Євдосі, Вовкулаки («щось зробилося з мовою, наче йому язика на другий бік повернуло», коли входив у роль Шельменка-денщика), який і до гайдамаків прийшов тому, що Шевченка начитався. До речі, зовнішня непривабливість Вовкулаки («лице, схоже на страхітливую маску – ошцирене, з червоними голими повіками і лисими бровами», «червоне, як мідний казан») сприймається читачем саме як маска, яку вдягає козак, аби більше страху ворогам нагнати; душа ж його щира, віддана, безстрашна, прекрасна душа, що тягнеться до вічних цінностей. Він міг би стати неперевершеним актором, але обрав іншу роль – бути до кінця самим собою, тим, хто прикриє бойового товариша, заступить. Мовлення ж наратора пересипане народним гумором, словами-гедзями, приказками, зі знанням міри вжито історизми («бебех», губревком та інші «коми», «червінці» - червоногвардійці), архаїзми (кухва, сальви), спеціальну лексику (кінь іде дриндом, клусом).

Безперечно, творчим здобутком В.Шкляра є образ китайця Ході. Від першого враження – спокійно готовий прийняти смерть, але переймається долею своєї косички, аби не виявилась відокремленою від голови, він готовий воювати за будь-кого, аби лиш годували, – до усвідомлення духовного зростання китайця, вірності його як товариша, відданості Чорному Воронові та Україні, коли не буде Ходя тікати з оточення, а прийме рішення сам: «Пльобась, отяман...» Ходя стане частиною великої української історії – історії художніх образів... Забудеться, можливо, що ноги мав колесом, що їв-молотив на ходу все, навіть листя з дерев. Зворушлива внутрішня краса має непроминальну притягальну силу.

Чи можна бути правдивим, говорячи півправду? Отож-бо! Тому в книзі оспівано не лише героїку боїв. Мали місце мародерство, гнів, помста, зрада, розчарування, безнадія: «Я бачив, як хлопці падають духом. Страшно сказати, що робить із людьми безнадія. Говірки стають мовчазними, веселі – зажуреними, хоробрі – боягузами, а певні – зрадниками». Настане день, коли з чорних гайдамаків лишиться лише двоє – Чорний Ворон і Ходя. І відчуватиме

отаман у грудях холодну чорну діру, і сам стане чорнішим ночі, і голос у нього почорніє.

...Проте хіба можна назвати трагічним роман, у якому є такі рядки:

«Досі не можу пояснити собі, що то за радість така була перед кожним боєм, яка тремтіла у всьому тілі, мовби жива істота. Серце співало, в очах розвиднялося, лоскіт бігав долонями. Оце і є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини. Я бачив, що так було не тільки зі мною, кожного з нас постигала ця втіха, тільки всяк переживав її по-своєму. Той походжав як півень, той начищав уже вкотре рушницю, ще хтось мугикав-насвистував, а той сидів непорушно – тільки очі горіли лихим вогнем. А коли раптом бій відміняли, напосідало таке, якби ото молодиця враз відмовила тобі в останню хвилину і ти залишився сам на сам зі своїм хотінням».

Антоніна Царук